

Віталій Власов

Писемні джерела на уроках історії України у 8 класі як засіб модернізації навчального процесу

Переосмислення завдань історії як навчального предмета спонукає повному поглянути на традиційні засоби навчання. У цьому контексті доречно вести мову й про модернізацію методики роботи з історичним джерелом.

Варто зазначити, що історичне джерело як засіб навчання історії якнайкраще вписується в сучасну освітню парадигму: по-перше, документ відображає реальну, а не вигадану ситуацію; по-друге, він дає уявлення про відносність історичного знання. Третя перевага зумовлена безмежним розмаїттям джерел: кожен документ здатний продемонструвати, з одного боку, подібність між нами та людьми з дуже давніх епох, а з іншого – відмінність близьких поколінь. Нарешті, джерело здатне переконливо продемонструвати, *наскільки* та *як* можна спотворити інформацію, причому як свідомо, так і несвідомо.

Узагальнюючи якості, що зумовлюють принадність джерел для сучасного уроку історії, відомий європейський методист Роберт Страдлінг, зокрема, зазначає: «Документальні свідчення допомагають показати процес ухвалення рішення в реальному часі – під тиском, за наявності неповної чи суперечливої інформації тощо. Перевагою роботи з джерелами є також те, що учні мають застосовувати основні історичні поняття, задавати питання, аналізувати й пояснювати зміст інформації, робити висновки й власні умовиводи, які вони потім можуть порівняти з іншими оцінками. Окрім того, первинні джерела надають учням можливість відчувати себе в ролі людей, безпосередньо пов'язаних з подіями, що вивчаються. Виняткову роль джерел у навчанні історії визначає також їхня здатність демонструвати учням різні погляди на певну історичну подію чи на процес. Діти мають можливість порівняти тексти, написані в той самий час учасниками, очевидцями й коментаторами подій, з текстами, складеними істориками згодом» [Страдлінг Р. Преподавание истории Европы XX века. – Страсбург: Совет

Европы. – С. 228].

Загальновідомо, що високих результатів у роботі з джерелом можна досягти лише в умовах дослідницької діяльності учнів, а самостійна творчо-пошукова робота з документом приносить очікувані результати, якщо вона проводиться систематично. Систематичності у використанні історичних документів можна досягти, якщо від уроку до уроку поступово розширювати межі самостійності в оволодінні вміннями й навичками творчої навчально-дослідницької роботи.

Така навчально-дослідницька робота передбачає формування та удосконалення вмінь атрибутувати й класифікувати, аналізувати й критикувати, моделювати та реконструювати джерело. Оскільки вміння працювати з джерелами методисти визначають як складне вміння, що складається зі складних взаємопов'язаних операцій, то вчитель повинен виступати вмілим організатором систематичної самостійної пошукової роботи учнів.

Варто зазначити, що робота з історичним джерелом за умов сучасної школи можлива лише в поєднанні з підручником. Викладання, побудоване тільки на джерелах, вимагатиме неймовірних зусиль педагога, невиправданого збільшення кількості навчального часу, тож неодмінно призведе до перевантаження учнів. Результат такого навчання видається сумнівним. Підручник, створений лише на історичних джерелах й позбавлений глибокого контексту подій, неодмінно призведе до еkleктичного розуміння минулого людства.

У зв'язку з цим закономірно постає питання, якими мають бути писемні джерела, які використовуватимемо в процесі навчання. Окрім традиційних критеріїв, описаних в літературі (адаптованим й прийнятним для розуміння, доступним за змістом й обсягом; відображати основні, найтипівіші факти й події епохи; мати певний емоційний вплив тощо), варто спинитися на ще деяких. Джерела (точніше їх фрагменти) повинні містити інформацію, спираючись на яку, можна визначити час написання документа

або історичний період, про який іде мова; автора та соціальну групу суспільства він представляє, або звідки взято текст. Розвивальний та пізнавальний ефект буде більший, якщо джерело, яке опрацьовується, буде багаторакурсним.

За спостереженнями І. Лернера, кожне вміння формується внаслідок навчальних вправ, кількість яких сягає 20—25.

Орієнтовні вміння учнів у роботі з писемними історичними джерелами	
Історико-аналітичні вміння	Загальноінтелектуальні вміння
<p>Учень повинен вміти:</p> <p><u>Ознайомлення з джерелом (1 етап)</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Визначати вид джерела (чи це уривок з літопису або щоденника подорожнього, чи законодавчий акт тощо) 2. Встановлювати час та місце створення документа в контексті історичної епохи. 3. З'ясувати авторство документа, визначати належність його творців до певної соціальної групи. 4. Встановлювати призначення та обставини створення документа на тлі історичної доби. <p><u>Пошук інформації та аналіз змісту документа (2 етап)</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 5. Встановлювати основні події, явища (історичні постаті), про які йдеться в джерелі. 6. З'ясувати ставлення автора документа до описаного ним, визначати вияви упередженості або доводити достовірність інформації. 7. Виокремлювати історичні деталі з тексту документа (факти, події, явища, характеристики історичних діячів тощо). 	<p>Учень повинен вміти:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Поділяти текст джерела на завершені частини, визначати основну думку фрагмента. 2. Переказувати зміст фрагмента історичного джерела (складати план документа, встановлюючи послідовність викладу прочитаного) 3. Складати питання до історичного джерела. 4. Складати стислу розповідь про події, постаті, використовуючи історичне джерело (та матеріали підручника) 5. Використовувати писемне джерело в аргументації певного історичного факту, обстоюванні власної думки. 6. Зіставляти писемні джерела з іншими історичними джерелами. 7. Відбирати необхідний матеріал з декількох історичних джерел для самостійного розв'язання навчального завдання.

<p>8. З'ясувати, підтверджує чи заперечує джерело раніше отриману інформацію. (Чи збігаються відомості джерела з інформацією підручника чи інших джерел.)</p> <p>9. Застосовувати та пояснювати поняття та терміни, вживані в джерелі</p> <p>10. Встановлювати за документом причиново-наслідкові зв'язки перебігу подій, явищ тощо.</p> <p><u>Узагальнення та оцінка документа (3 етап)</u></p> <p>11. Висловлювати власне судження про документ та його автора, про події, явища, постаті, описані в джерелі.</p> <p>12. Визначати роль подій, явищ, процесів, історичних осіб, зображених у джерелі, в історичному процесі.</p>	<p>8. Порівнювати писемні історичні джерела, що відбивають різні погляди на ті самі події, матеріал (текст) підручника та джерела.</p> <p>9. Оперувати інформацією, отриманою в результаті аналізу кількох історичних джерел.</p> <p>10. Робити узагальнення (висновки) у вигляді тез, схем, таблиць.</p>
--	---

Запропоновані вміння в роботі з історичним джерелом можуть видозмінюватися (корегуватися) відповідно до виду писемного джерела (зрозуміло, що перелік умінь у роботі з актовим джерелом був би дещо інший), рівня пізнавальних можливостей учнів конкретного класу.

Вищий рівень сформованості вміння відзначатиметься й вищим рівнем аналізувати, узагальнювати, порівнювати писемні історичні джерела. Тож старші підлітки повинні вміти складати питання до історичного документа глибшого аналітичного характеру або складати розгорнуту розповідь із використанням кількох історичних джерел (для загальноінтелектуальних умінь) тощо.

Оволодіння вміннями працювати з історичними джерелами формуються роками протягом вивчення кількох шкільних курсів, й успіх в досягненні цілей залежить від того, як в цей час відбувається процес

розумового розвитку школярів.

Уроки, на яких формуватимуться перелічені вміння, мають передбачати всі етапи з оволодіння новими способами навчальної діяльності.

Одним з компонентів у роботі з формування вміння працювати з історичним джерелом є навчальні й розвивальні завдання. Оптимальний спосіб організації такої роботи – *методика покрокового аналізу історичного документа*. На перших етапах формування вміння роботи з документом має відбуватися за безпосередньої участі вчителя (евристична бесіда та інші прийоми) з поступовим просуванням до самостійного аналізу учнями джерела та інтерпретації історичних фактів.

Розглянемо цю методику на прикладі матеріалів з історії України для 8 класу. Восьмикласникам до снаги самостійно опанувати в межах компетентнісного підходу фрагменти історичних джерел, якщо, зрозуміло, протягом попередніх років тривала робота над формуванням цього вміння. Наводимо приклад аналізу історичного джерела як один з варіантів формування вміння. Пропонований уривок належить до джерел Національно-визвольної війни. Це уривок із твору молдавського історика *Мирона Костіна* (1633—1691 рр.). Про автора «Літопису Молдавської землі», яка й містить оригінальні свідчення про молдавські походи українського війська, відомо, що дитячі й юнацькі роки він провів у Речі Посполитій, зокрема вчився в єзуїтській колегії в Барі. Певний час служив в армії Речі Посполитої, навіть брав участь в Берестецькій битві. Повернувся на батьківщину в 1652 р., наступного року у складі військ господаря Штефана Георгіцу брав участь в облозі Сучави, яку боронили козаки Тимоша Хмельницького. Згодом обіймав високі державні посади [Мицик Ю. А. Костін Мирон / Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 225 – 226].

Пропонований уривок цікавий тим, що молдавські походи козацького війська в 1650—1652 рр. автор інтерпретує в контексті подій НВВ та тодішньої зовнішньополітичної ситуації навколо української держави — Гетьманщини. Зокрема, йдеться й про династичні проекти Б. Хмельницького:

як відомо, далекоглядність політичної комбінації шлюбу Тимоша Хмельницького з Розандою, дочкою молдавського господаря Василе Лупу, полягала не лише в претензіях Тимоша на молдавський престол, але й у способі поєднання — шляхом посвоячення — з фактичним правителем Литви, литовським великим гетьманом Янушем Радзивилом, що 1645 р. одружився зі старшою сестрою Розанди Оленою. Водночас, одружуючи сина з донькою В.Лупу, Б. Хмельницький не взяв до уваги негативних наслідків цього кроку. Так, уряд Османської імперії, до складу якої входила Молдавія, з пересторогою сприйняв встановлення династичного зв'язку між Україною і Молдавією. Проти зростання ролі України в цьому регіоні виступала й верхівка Кримського ханства, яка обстоювала тут власні інтереси. І, нарешті, найголовніше: українсько-молдавський союз серйозно налякав як володаря Валахії, так і трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці, які, враховуючи претензії В. Лупу на Валахію, стали шукати порозуміння з Річчю Посполитою.

Мирон Костін. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Український історичний журнал. — 1992. — №10 — 11. — С. 102, 103 — 105.

«Наша земля, користуючись щастям, керівництвом і славою знаменитого правління господаря Василя, ще кілька років після того як повстав Хміль, перебувала у спокої. Аж ось розпочався убиток землі, коли з Польщі поверталися з полоном татари...

Орда тоді спинилася у селі Братуляни, біля Резини. Татари були обтяжені рабами й полоненими з ласької землі. Наші напали на них зненацька. Загинуло тоді дуже багато татарви...

Року 7158 Крим вирішив відплатити за втрати, що їхні орди зазнали від господаря Василя в Братулянах, і вкоротити його зухвальство... Хан і повідомив Хмеля, щоб той готувався до походу на господаря Василя. А коли прийшов калга султан, то Хміль з усім військом уже був готовий до походу. Обидва війська у великій таємниці рушили до Дністра, там розділилися порівну, змішавши татарське військо з козацьким. Одних направили прямо від Сороки до Сучави, а інших — на Оргеїв і Лапушну... Господар Василь був заклопотаний і наляканий, бо татари відбирали табуни і коней аж до самої столиці... Господар Василь дав гарні подарунки татарві і відправив від себе до султана своїх бояр... а до Хмеля — великого скафарія Чочолу. Вони провели переговори із султаном, які коштували чимало витрат. Відтоді господар Василь був зобов'язаний щорічно давати султанам великі гроші... А гетьман Хміль до того часу ще й замислив породичатися з господарем Василем і раніше через бояр сім'ї Чочоля сватав Роксанду — дочку господаря. От і намагався господар Василь влаштувати заручини своєї дочки Роксанди з Тимошем, сином гетьмана Хмеля, підніс подарунки і йому...

Через рік гетьман Хміль з великим козацьким військом і сам хан із сімдесятьма тисячами татар вирушили в похід проти польського короля. Король Казимир вийшов їм назустріч біля містечка, що зветься Берестечко, зі сорокатисячною польською армією, в

якій був і я.

Не всі воєводи прибули. Литва не прийшла, бо її також дуже непокоїли задніпровські козаки. У тій битві польський король вийшов переможцем над татарами, і над козаками, примусивши хана тікати, а гетьмана Хмеля — залишити табір з усім військом. Дізнавшись про цю вікторію ляхів від хотиновського каштеляна, господар Василь одягнув його у соболеву шубу, сподіваючись, що завдяки цій лясській перемозі він урятується від того, щоб стати сватом Хмеля. Та на цьому не скінчилися нещастя Лясської землі, бо через рік після перемоги під Берестечком повністю загинуло польське військо від козаків і татар, коли поляк, покладалися на мир, укладений у Білій Церкві. Ні гетьман, ні старшина, ні жодна душа з восьми тисяч пішого війська не врятувалися. З кінноти, якої було до дванадцяти тисяч, у живих залишилося дуже мало, головним чином низи. А верхи, оточені з усіх боків татарами, всі від шаблі загинули, бо так домовився тоді Хміль із султанами, щоб у тій битві татари рабів не брали, а всіх порубали, аби в Лясській землі здатних до військової служби людей стало менше. Там загинули гетьман Калиновський і його єдиний син.

Того ж року господарю Василю довелося влаштувати весілля своєї дочки Роксанди з Тимошем, сином козацького гетьмана Хмеля.

Обговорення змісту джерела можна провести, використовуючи наступні запитання.

1. Звідки взято уривок джерела та до якого виду писемних історичних джерел він належить?

2. Коли та де його створено? Про які роки Національної визвольної війни йдеться в документі. На теренах яких історико-географічних регіонів України та території сусідніх держав відбувалися описані події?

3. Хто був автором документа? До якої суспільної групи він належав?

4. Якими, ймовірно, були обставини створення джерела? З якою метою його було створено? Звідки автор міг знати про описані події?

5. Про які події йдеться в джерелі?

6. Як автор ставиться до подій, описаних ним у джерелі? Чи є підстави твердити, що він упереджено ставиться до подій та постатей? До кого? До яких подій? Підтвердіть свою думку уривками з документу. Чим можна пояснити таке ставлення автора?

7. Які уривки документа свідчать про ставлення автора до Молдавії, Кримського ханства, Польщі, Литви, Османської імперії, Війська Запорізького? Кому співчуває, кого засуджує?

8. Про яких історичних діячів розповідає літописець? Як ставиться до

них? У яких словах це втілюється? Які мотиви вчинків молдавського господаря? Чому правитель Молдавії вагався обираючи між українським та польським правителями?

9. Чому Б.Хмельницький прагнув встановити міждержавні відносини з Молдавією та породичатися з молдавським господарем? Якими були наслідки походу 1650 року? Що, на думку автора літопису, спричинило цей похід?

10. Чому було скасовано попередні домовленості Василя Лупу й Богдана Хмельницького? Як відреагував Богдан Хмельницький на такі дії молдавського господаря?

11. Чим звершилася битва, внаслідок якої було відновлено домовленості про шлюб Тимоша та Розанди? Навіщо літописець детально описує наслідки цієї битви?

12. Порівняйте ставлення автора джерела та автора вашого підручника до висвітлених подій? У чому найістотніша відмінність між джерелами інформації?

13. Які ідеї автор джерела прагнув донести до нащадків? На який новий для вас ракурс Національно-визвольної війни вказує цей документ?

14. Що нового дізналися з документа про міждержавні стосунки тих часів?

15. У чому цінність джерела саме для вас?

На увагу заслуговує і ще один аспект заторкненої проблеми, а саме: неоднакова наповненість документальних корпусів різних епох, періодів та народів. За відсутності достатньої кількості джерел, які відповідають методичним вимогам до них, реальним виходом може бути розширення арсеналу методичних прийомів за рахунок рольових ігор, коли різні групи учнів отримують завдання проаналізувати той самий документ з точки зору представників різних суспільних страт чи народів, або коли одна група школярів має виступати в ролі аналітиків, інша – в якості опонентів авторів,

ще одна – у ролі захисників-апологетів тощо. Дітям можна пропонувати аналізувати й тлумачити ту саму подію, той самий документ очима переможця та переможеного, з позицій різних соціальних, етнічних, політичних та ідеологічних груп, інтерпретувати подію з перспектив сусідніх держав тощо. Та головне, про що не повинні забувати вчителі, – робота над історичними документами завжди має бути спрямована на формування таких умінь та навичок, які б давали змогу учням самостійно здобувати знання з різноманітних джерел та творчо використовувати їх у подальшій діяльності, тобто бути компетентними.